

Demokratibegrebets mangfoldighed og foranderlighed. Kampen om regimeformer og definitioner.

Skrevet af: **Curt Sørensen** | Offentliggjort: 15. august 2013

Demokratiet var aldrig en naturnødvendighed og relationen mellem kapitalisme og demokrati mere kompleks end ofte antaget. Kapitalisme har historisk været associeret med vidt forskellige regimeformer, regimer med begrænset valgret, bonapartisme, militærdiktaturer og andre former for autoritære regimer. [1] Historiske eksempler er her det wilhelmske Tyskland og Det tredje Rige. Et moderne eksempel er Kina, hvor en variant af kapitalisme er associeret med et autoritært partidiktatur.

Der var heller ikke nogen direkte lineær forbindelse mellem liberalisme og demokrati. Liberalismens 16- og 1700 tals teoretikere var ikke demokrater og i det følgende historiske forløb bekæmpede liberalismen i mange lande den almindelige valgret. Som den danske nationalliberale leder Orla Lehmann udtalte det i 1860: magten bør ligge hos "de begavede, de dannede, de rige". En udtalelse der var meget dækkende for den kontinentale liberalismes holdning til spørgsmålet om demokratisering. [2]

Der var i det hele taget ikke nogen automatisk 'udviklingsvej' i Europa frem mod kapitalistisk markedsøkonomi og 'liberalt demokrati'. Udviklingsveje har tværtimod været forskellige i de forskellige regioner af Europa betinget af de forskellige historiske udgangssituationer og den særegne karakter af den efterfølgende socioøkonomiske udvikling, stats- og nationsbygningen og den internationale økonomis og politiks udvikling. [3]

Demokratibegrebet

'Demokratiet' har herunder også været omtvistet. Der foregik historisk en kamp for og imod demokrati. Det generelle historien igennem har været at den fattige majoritet pressede på for at få den magt og indflydelse, der var dem nægtet, og at de besiddende klasser og regerende eliter igen og igen bekæmpede en sådan magtforskydning. Dette gælder også for den nyere tid. Den borgerlige opinion var generelt i de fleste europæiske lande imod demokrati. Først aksemagternes nederlag i 2. verdenskrig ændrede afgørende på dette forhold. [4]

Omvendt var det i samme nyere tid arbejderbevægelsen der pressede på for demokratisering og demokrati. Det vedvarende pres nedefra og frygten for social revolution i toppen samt de autoritære autokratiers nederlag i 1. verdenskrig fremkaldte en bølge af demokratiseringsforsøg, en bølge som dog hurtigt i mellemkrigsårene blev rullet tilbage igen. [5]

Men demokrati var ikke blot omstridt, selve dets begrebsindhold var tillige under stadig forandring. Man kan i hele det lange historiske forløb identificere ganske forskellige demokratiforståelser. [6] Ja, man kan sige, at magten til at definere hvad 'demokrati' skulle være *også* blev et led i den politiske kamp. I overensstemmelse hermed har også vurderingerne af og holdningerne til 'demokrati' været højst skiftende.

Det ældste og længst vedvarende demokratiopfattelse, fra antiken og frem til ca 1848 var opfattelsen af demokrati som det fattig flertals herredømme i det fattige flertals interesser. [7] Det var dette der gjorde 'demokrati' så skræmmende for de herskende klasser og for idehistoriens teoretikere. Generelt i største delen af historisk tid var 'demokrati' derfor et forhadet begreb.

I overensstemmelse hermed blev 'demokrati' hos f.eks. Aristoteles og Platon opfattet netop som den fattige klasses herredømme. Aristoteles definerer således 'demokrati' som det styre, man har, når "de besiddelsesløse og ikke ejendomsbesidderne regerer", og eftersom de fattige altid har været flest, bliver dette tillige et flertalsstyre, og Platon erklærer, at "Demokrati opstår... når de fattige vinder overhånd og slår nogle af modpartiet ihjel og jager andre ud af landet...".[8]

Dette var som sagt den opfattelse, der var dominerende igennem historien. Demokrati blev opfattet i modsætning til oligarki (de riges herredømme), kongedømme eller despoti og som et direkte styre under folket i modsætning til et repræsentativt styre.[9] Tilbagevendende slaveopstande og bondeoprør historien igennem blev da også nedkæmpet med overordentlig stor grusomhed. Den helt overvejende negative vurdering af 'demokrati' gennem århundreder afspejler disse rå klasseforhold og de herskende klassers og deres intellektuelle sympatisørers (det vil sige næsten alle idehistoriens 'store tænkere') frygt for underklasserne.

Opfattelsen af demokrati som de fattige massers klasse-herredømme var stadig udbredt i det 19. århundrede.[10] Demokrati er "det mest skamløse i verden", erklærede den konservative Edmund Burke.[11] Og en tænker som den liberale Alexis de Tocqueville var dybt bekymret over udsigten til en demokratisk udvikling, en udvikling, han dog mente, var uundgåelig, men som han håbede, man kunne indfange og uskadeliggøre ved at rekonstruere demokratiet, så aristokratiske værdier kunne overleve.[12] Deraf hans frygtblandede fascination af den unge amerikanske republik. Hans berømte værk herom handler i grunden lige så meget om en fremtidig, og af ham frygtet, udvikling i Frankrig.[13]

1848 og demokratispørgsmålets gennembrud

Først fra omkring 1848 begyndte en ny opfattelse af demokrati så småt at dukke frem i Europa. Men den gamle opfattelse af demokrati som de fattiges herredømme levede videre. Den var dominerende helt frem til efter 1. verdenskrig og forklarer den udbredte frygt blandt de besiddende klasser for demokratisering og deres modstand herimod. Ikke blot konservative, men også liberale var overvejende mod demokrati.[14] Som den italienske, nationalliberale leder Guiseppe Mazzini bekymret udtrykte det: "Demokrati indgyder forestillingen om kamp; det er råbet fra Spartacus, udtrykket for og manifestationen af folket i opstand."[15]

På linje med denne udbredte demokrati opfattelse – men med en positiv vurdering – kunne den unge Friedrich Engels i 1844 erklære, at "Demokraternes kamp i England er de fattiges kamp mod de rige".[16] Den samme opfattelse af demokrati havde også Marx. Den demokratiske bevægelse var for ham en revolutionær bevægelse, "det uhyre flertals selvstændige rejsning i det uhyre flertals egne interesse", hvor "tilkæmpelsen af demokratiet" indebar "ophøjelsen af proletariatet til herskende klasse". Det forklarer også, hvordan Marx kunne bruge udtrykkene 'demokrati' og 'proletariatets diktatur' i flæng og synonymt.[17]

Der udviklede sig en længere kamp mellem den på én gang besiddende og politisk privilegerede elite på den ene side og den store besiddelsesløse majoritet, som samtidig var udelukket fra politiske rettigheder, på den anden.[18] Men vejen til en løsning blev banet med en omdefinering af begrebet om demokrati. Vigtig blev her udviklingen i den unge amerikanske republik.[19] Det lykkedes her for den anti-demokratiske fløj blandt 'the founding fathers' anført af den konservative Alexander Hamilton at sikre en løsning, de kunne leve med. Denne løsning bestod for det første i en 'udvidet republik' med et repræsentativt styre som et mål i sig selv, idet en repræsentativ institution for et stort geografisk område indebar en sund 'filter-effekt', hvor mere plebejiske synspunkter og krav kunne blive filtreret fra i selve valgprocessen. For det andet bestod den i det princip, at den besiddende minoritet skulle repræsentere alle de andre, samt endelig en hovedvægt på garantien for rettigheder, specielt ejendomsretten. Hamiltons formel var et de facto rigmands-oligarki præsenteret som republik og demokrati.

Demokratibegrebets betydningsændringer

Det indebar en omdefinering af demokrati fra deltagelse til repræsentation, en hovedvægt på rettigheder og en inddæmning og pacificering af den store befolkningsmasse, ledsaget af begrænsninger i valgretten. Det var også den løsning, der blev udbredt i Europa helt frem til gennembruddet for almindelig valgret.[20] "Magten", erklærede den danske, nationalliberale Orla Lehmann i 1860, tilkommer ikke almuen, men "de begavede, de dannede og de rige".[21]

Samtidig blev demokratiets historie skrevet om. Den historiske begyndelse til demokratiseringen mange århundreder senere var ifølge denne historieskrivning den Romerske Republik, Magna Charta og 'the Glorious Revolution'. Altså oligarkernes historisk kendte sikringer af deres egen magt og indflydelse, nu eufemisk benævnt 'magtbalance' og 'pluralisme'. Det blev omvendt fortrængt at den faktiske begyndelse til demokrati i klassisk forstand var det atheniensiske demokrati, det tyske bondeoprør i 1525, 'the Levellers and the Diggers' i Cromwells hær under den engelske revolution i 1600-tallet, og Chartisterne i første halvdel af 1800-tallet.[22]

I denne demokratiforståelse, den anden grundopfattelse af demokrati, er den store befolkningsmasse ikke længere aktive borgere som i det gamle Athen, men en masse af atomiserede enkeltindivider, repræsenteret af en fjern stat. Samtidig er den politiske magt i sammenligning med tidligere samfund blevet 'devalueret' ved, at en række af dens tidligere beslutningsområder er blevet overført til en sfære af privatejendom og marked, adskilt fra politik.[23] Demokratiet blev i nyere tid til 'det liberale demokrati', skønt liberalismen både i praksis og teoretisk-ideologisk længe havde været imod demokrati.[24] Det det fundamentalt drejer sig om her var at få inddæmnet en for stor folkelig indflydelse ved sindrigt udtænkte konstruktioner om magtbalance, garantier og borgeropdragelse. 'Borger'-deltagelse, ja, men velreguleret, inddæmnet og afbalanceret. [25] Men selv i en således ændret form skulle der endnu to verdenskrige og et nederlag for fascismen til før 'demokratiet' efter 2. verdenskrig slog igennem.

I kontrast til den borgerlige repræsentationsteoris demokratiopfattelse udviklede Marx og Engels en alternativ demokratiforståelse, en tredje, nu nærmest glemt, grundopfattelse. De angreb det spirende borgerlige demokrati (som de kendte fra Frankrig), ikke fordi det var demokratisk, men fordi det ikke var demokratisk nok. Den demokratiske republik paradoks var, erklærede Marx, at den gav politisk magt til netop de klasser i samfundet "hvis sociale slaveri, den forevigede". [26] Mere dybtgående greb de tilbage til den klassiske demokratiopfattelse og angreb den liberalistiske repræsentationsteoris forestilling om demokrati som værende en samling atomiserede formelt 'ligestillede' individer i et abstrakt statsfællesskab inden for en social orden som i øvrigt var præget af enorme sociale og økonomiske uligheder. De angreb den kunstige adskillelse her mellem politik og økonomi og de angreb videre selve adskillelsen mellem regerende og de regerede. Demokrati skulle netop indebære en nedbrydelse af dette skel og en af-professionalisering af det politiske liv. Menneskene skulle aktivt bestyre deres eget liv gennem en gigantisk udvidelse af massedeltagelsen. [27] Marx talte om "Die Rücknahme der Staatsgewalt durch die Gesellschaft...die Staatsgewalt durch die Volksmasse selbst". [28] Det fremtidige samfund skulle, erklærede Marx og Engels, være "en association af frie producenter", et samfund hvor "enhvers frie udvikling var betingelsen for alles frie udvikling". [29] Den samfundsmæssige kraft for denne transformation måtte være folket selv. "Arbejderklassen frigørelse må være dens eget værk", proklamerede Marx i vedtægterne for Den Internationale Arbejderassociation [30]

I den socialdemokratiske tradition efter Marx udviklede der sig en fjerde demokratiopfattelse. Den mindede i én henseende om den borgerlige repræsentationsteoris opfattelse med fokus på parlamentet og erobringen af parlamentsflertallet. [31] Den adskilte sig dog også i flere henseender fra denne repræsentationsteoris opfattelse. For det første ved den betydning den lagde på almindelig valgret, en interesse vi i øvrigt også finder allerede hos Marx og Engels, der dog

opfattede den almindelige valgret som et revolutionært instrument. I Europas historie var det først og fremmest og vedvarende den socialdemokratiske arbejderbevægelse der pressede på for gennemførelsen af almindelig valgret og dermed for en egentlig demokratisering af det politiske liv. [32] De klassiske socialdemokrater udviklede og fastholdt endeligt også en målsætning om samfundsovertagelse af produktionsmidlerne gennem den demokratiserede stat. [33]

Det satte fokus på det parlamentariske arbejde var dog suppleret med en enorm mobiliseringsanstrengelse i bunden af samfundet. Den socialdemokratiske arbejderbevægelse udviklede her historiens første betydelige massepartier. Denne massemobilisering strakte sig også ind over andre af samfundslivets områder. Ikke blot gennem fagforeninger og kooperative foreninger, men også gennem et omfattende netværk af kulturorganisationer skabte den socialdemokratiske arbejderbevægelse midt i det bestående samfund et kontrasamfund og en kontrakultur.

Den tids socialdemokrater fastholdt tillige også visionen om det socialistiske endemål, nærmere præciseret som statsovertagelse af produktionsmidlerne og samfundet af frie mennesker i solidarisk udfoldelse. Dette betegnede godt nok et ryk væk fra Marx' langt mere radikal-demokratiske teori om en 'sønderbrydelse af staten' og etableringen af en 'associationen', men fastholdt dog forestillingen om samfundseje til produktionsmidlerne og visionen om det solidariske samfund. Sideløbende med kulturarbejdet og den langsigtede kamp for socialisme lagde man i traditionen afgørende vægt på forbedringer for arbejderne inden for det bestående samfunds rammer. Der opstod imidlertid her ofte en indre spænding mellem den nærmere vægtning af de to målsætninger og den konkrete strategi. Dette blev den historiske oprindelse til opdelingen i en højrefløj og en venstrefløj i arbejderbevægelsen. [34]

Revolutionær situation og demokratiet

Ved afslutningen af og efter 1. verdenskrig blev de europæiske socialdemokratier igen de drivende kræfter i kampen for etablering og opretholdelse af demokrati. Det 'borgerlige demokrati' blev paradoksalt nok i Centraleuropa kæmpet igennem og holdt oppe af socialdemokratiske arbejdere. [35] Men dette i mange europæiske lande så nyetablerede demokrati blev hurtigt truet af stærke højreautoritære og fascistiske bevægelser. Anti-fascismen blev derfor et fremtrædende element i periodens socialdemokratiske demokratiforståelse. [36]

Men de forsøgte også at inkorporere i forståelsen en teoretisering af den nye kapitalisme, der havde udviklet sig. I Tyskland udviklede Rudolf Hilferding således sin teori om 'den organiserede kapitalisme': Socialismen var allerede i økonomisk henseende en realitet i og med eksistensen af den moderne udviklede kapitalisme med dens organisation og de facto planøkonomi. Det der gjaldt om var at demokratisere denne allerede faktisk socialiserede økonomi. Det skulle ske gennem en demokratisk dobbeltbevægelse: ovenfra ved at den demokratiske stat overtog den allerede 'socialiserede' økonomi og nedefra gennem udviklingen af industrielt demokrati. [37]

Samtidig udkæmpede i Østrig Europas relativt mest velorganiserede arbejderbevægelse en tredobbelt kamp mod den gamle reaktion, mod kapitalismen og mod hele to varianter af fascisme. I intet andet europæisk Socialdemokrati fastholdt man så stærkt forestillingen om en fredelig, demokratisk vej til socialismen, idet man *sammenkoblede* denne kamp med kampen for det socialistiske endemål. Kampen for demokrati og kampen for socialisme var for austromarxismens teoretikere med Otto Bauer i spidsen og nede i dens massebasis af Europas mest klassebevidste arbejdere sammenflettede. [38] Denne kamp for socialisme var i deres forståelse af demokrati og socialisme allerede i fuld gang midt i det bestående samfund gennem bevægelsens omfattende socialistiske kulturarbejde og dens vedvarende forsvarskamp mod samtidens stærke højreautoritære og fascistiske partier og strømninger. [39]

Og de østrigske socialdemokrater var nemlig rede til at forsvare den demokratiske republik, som de selv havde skabt efter 1. verdenskrig. Denne 'positionskrig' i en Gramsci'sk forstand blev ført gennem deres omfattende mobiliserings- og kulturarbejde, gennem den fortløbende politiske kamp der udfoldede sig i den 1. østrigske republik og, til sidst endda med våben i hånd. Den socialdemokratiske arbejdermilits *Republikanischer Schutzbund*, blev en vigtig politisk-militær faktor i kampen mod fascismen, for den demokratiske republik og dermed også for socialisme. [40] Medens den borgerlige opinion rundt omkring i Europa tiljubede fascismen kæmpede de østrigske socialdemokrater hvert år i hele perioden fra 1927 frem til borgerkrigen i februar 1934 mod en samlet borgerlig og fascistisk falanks der, uanset indbyrdes uoverensstemmelser, kunne enes om at bekæmpe den forhadte demokratiske republik og arbejderbevægelsen. [41] Fascismen havde her korrekt defineret sin hovedfjende: demokrati og socialisme.

Noget lignende udspillede sig i Tyskland hvor socialdemokrater og kommunister var de eneste betydningsfulde modstandere mod den frembrusende nazisme. [42] Helt nede på gadeplan demonstrerede de mod og kæmpede med nazismen som alt imens blev forkælet frem til magten i toppen af samfundet. De liberale, som i øvrigt var stærkt svækkede, bekæmpede ikke på noget tidspunkt nazismen og de konservative indgik til sidst i Hitlers koalitionsregering den 30 januar 1933. Derefter blev terroren sluppet løs mod arbejderbevægelsen, medens det borgerlige Europa jubede.

Såvel de tyske som de østrigske socialdemokrater led til sidst et afgørende nederlag i kampen mod fascismen. Men de havde dog, til forskel fra samtidige liberale og konservative kræfter, i det mindste kæmpet mod denne fascisme og de havde herunder udviklet en demokratiforståelse der var langt bredere og mere dybtgående end den nutidige 'liberal demokratiske' forståelse. Den var smerteligt indvundet og dyrt betalt. Alt dette er imidlertid i dag fortrængt og man taler om 'det liberale demokrati' skønt liberale og konservative i størstedelen af historisk tid har bekæmpet demokrati og i mellemkrigsårene enten svigtede da det virkelig gjaldt eller ligefrem gik over til fascismen.

Kommunistisk og rådsdemokratisk demokratiforståelse

Imens havde kommunismen udviklet en helt anden demokratiforståelse. Dette var en femte grundopfattelse. Kommunismen i Tyskland var et produkt af verdenskrigen, sammenbruddet og revolutionen. [43] Det tyske kommunistparti, KPD, var blevet stiftet ved årsskiftet 1918-1919 og havde fået en massebasis efter det venstresocialistiske USPD's kongres i Halle i oktober 1920. [44] For KPD var Weimarrepublikken primært et *klassemfund*, et brutalt undertrykkelses- og udbytningssystem. Republikkens demokratiske strukturer var for de tyske kommunister blot en kulisser. Realiteten var kapitalisternes og godsejernes klassesdiktatur over et proletariat, der var splittet på grund af det de så som de socialdemokratiske leders klasseforræderi i 1918-1923. [45]

De tyske kommunistiske arbejdere, som udgjorde en betydelig del af det tyske proletariat, kompenserede for deres sociale elendighed og deres isolation ved at projicere deres håb og drømme over på et andet og stort land mod øst, 'oktoberrevolutionens land'. KPD opfattede sig selv som en del af en international revolutionær bevægelse: Det var, proklamerede man med stolthed, "det internationale, det revolutionære parti i det kapitalistiske Tyskland". KPD var på én gang det tyske proletariats "rambuk mod bourgeoisi og godsejere, mod militær og bureaukrati" og her midt i fjendeland samtidig en 'beskyttelsesmur' for Sovjetunionen, der var alle arbejdende og udbyttedes sande fædreland. [46]

Sovjetunionen var for de tyske kommunister det land, hvor man allerede var i fuld gang med at bygge socialismen, men som var truet af et forestående angreb fra de kapitalistiske magter. [47] De tyske kommunisters vision omfattede tillige etableringen på tysk jord af "et sovjetdemokrati". Det var selvfølgelig ikke den sovjetiske besættelse i 1945 de her havde i tankerne. Deres inspiration lå

tilbage i den tumultariske periode 1918-1923. Men den tyske kommunisme blev knust i og med Hitlers magtovertagelse i 1933, og den 'kommunisme' der blev etableret i den østlige del af landet i årene efter 1945 var den fra øst importerede stalinistiske model.

I årene op til, under og umiddelbart efter 1. verdenskrig udviklede der sig også en sjette grundopfattelse, der stod i radikal modsætning til såvel den borgerlig-liberale, som den socialdemokratiske, og den kommunistiske hovedopfattelse. Hovedvægten i det vi kunne kalde den rådsdemokratiske demokratiopfattelse lå på fremhævelsen af betydningen af massedeltagelse, massernes egen erfaringsdannelse gennem sociale og politiske aktioner og spontan demokratisering og socialisering nedefra. Det var en opfattelse der teoretisk, i øvrigt forskellige udformninger, var repræsenteret ved navne som Rosa Luxemburg, Antonio Gramsci, Karl Korsch, Anton Pannekoek og Hermann Gorter. [48] Den var inspireret af bevægelser som arbejder og soldaterrådene i Tyskland, sovjetterne i Rusland både i revolutionen i 1905 og igen under revolutionerne i 1917., og bølgen af fabriksbesættelser i Italien. [49]

Opfattelsen har også været udbredt i den syndikalistiske og dele af den anarkistiske tradition og brød frem igen under den første fase af den spontane spanske sociale revolution i 1936. [50] Den var levende i en række af modstandsbevægelserne ved afslutningen af 2. verdenskrig. [51] Og den dukkede frem også under den ungarske opstand i 1956, en opstand som i høj grad var en revolution der var præget af arbejdernes overtagelse af fabrikerne og krav om socialisme. [52]

I Rusland var Lenins holdning til rådsbevægelsen tvetydig. I 'Hvad må der gøres?' fra 1902 beskæftigede han sig med det revolutionære partis karakter og rolle. [53] I andre skrifter fra perioden beskæftiger han sig primært med spørgsmålet om hvorledes den socialistiske bevægelse i Rusland skulle forholde sig til en kommende borgerlig-demokratisk revolution. Rusland trænger til (borgerligt)demokrati og kapitalisme, erklærede han i værket 'To slags Taktik' fra 1905. [54]

Under revolutionerne i 1917 skød sovjetterne igen spontant frem. [55] Her i 1917 anerkendte Lenin rådene som en modpol til resterne af det bestående statsapparat og udstak parolen om samfundsmæssig og politisk bevægelse frem mod socialisme understøttet af en international revolution. [56] Lenins strategiændring i foråret 1917 og opvurdering af sovjetterne hang igen sammen med hans generelle teorijustering, en justering som igen flød af hans analyse af hele den nye europæiske situation i verdenskrigens og revolutionernes tidsalder. [57] Verdenskrigen var den afgørende faktor for udbruddet og forløbet af den russiske revolution, for aktørernes handlinger i situationen og, ja, selv for Lenins tænkning. Revolutionen formede Lenins teori ikke omvendt. [58]

Bolsjevikerne blev mere og mere en drivende kraft i sovjetterne i de store byer og ved nogle af frontafsnittene, først og fremmest fordi bolsjevismens basis selv var en del af den samfundsmæssige bevægelse. Men undertiden kom Lenin herunder også i et modsætningsforhold til sin egen basis, hvor radikaliseringsprocessen var mere fremskreden. [59] Hans værk 'Staten og Revolutionen' fra 1917 er tydeligvis stærkt inspireret af den igangværende rådsbevægelse. [60]

Hele år 1917 igennem var det russiske samfund præget af spontane revolterende bevægelser. [61] Da det kom til stykket blev oktoberrevolutionen imidlertid, skønt proklameret som en sovjetrevolution og i sin basis også var det, ført igennem under partiets stadigt mere centraliserede ledelse. [62] Lenin havde tabt tålmodigheden og drev på for en hurtig revolution i Rusland, en revolution der kunne tænde 'gnisten' i Vest. I løbet af foråret 1918 blev Sovjetdemokratiet derpå gradvist rullet tilbage. [63] Lenin og bolsjevikerne vandt imidlertid borgerkrigen fra 1918-21 i kraft af centralismen, disciplinen og kombinationen af politisk ledelse og militær magt, understøttet af bøndernes frygt for en godsejerrestauration. [64] Men de nedkæmpede også Kronstadt- sovjetten og destruerede dermed revolutionens sjæl. [65] Den russiske virkelighed og den udeblevne europæiske revolution havde sparket igen.

Fra sovjetrevolution og revolutionær internationalisme bevægede udviklingen i Rusland sig over mod et nationalt udviklingsprojekt i det nu isolerede land. Fra og med midten af 1920'erne fik udviklingsanstrengelsen tillige en ny ideologisk begrundelse med Stalins og Bukharins teori om 'socialisme i ét land'.[\[66\]](#) Nu byggede man ikke længere bare op; man 'byggede socialisme'.

Den reelle basis herfor var imidlertid fraværende. Som den amerikanske historiker Ronald Grigor Suny udtrykker det: "The achievement of a more just, egalitarian, nonexploitative society was based on the prior achievement of material abundance. The abolition of competition and greed, the elevation of cooperation, was contingent on the end of shortages. Yet the first self-proclaimed socialist government came to power in one of the most backward parts of Europe, in a country beset by hunger, disease, and poverty".[\[67\]](#) Dette var realiteten. Tesen om socialisme i ét land var ideologi.

Stalinismen og demokratiet

10 år senere, i 1936 gik Stalin endnu videre i sin ideologikonstruktion. I sin beretning på den 8. ekstraordinære Sovjetkongres den 25. november 1936, hvor han fremlagde forslaget til en ny forfatning, erklærede han, at 'den socialistiske opbygning' var afsluttet med succes: "Det socialistiske systems fuldstændige sejr inden for alle folkeøkonomiens områder er [...] nu en kendsgerning", og "det er allerede i det væsentlige lykkedes vort Sovjetsamfund at virkeliggøre socialismen [...] dvs. at virkeliggøre [...] kommunismens første eller lavere stadium".[\[68\]](#) Han proklamerede i øvrigt ved samme lejlighed Sovjetunionen som "det mest udviklede demokrati" i verden, ja, som "det eneste konsekvente" demokrati.[\[69\]](#)

Dette var ideologi og den tjente til at legitimere og tilsløre et nyt klasseherredømme og despotens magtudøvelse. Socialismen i Vesten havde været knyttet sammen med udviklingen af en demokratisk massebevægelse, arbejderbevægelsen, og Marx havde talt om, at "arbejderklassens frigørelse måtte være dens eget værk", og om "det uhyre flertals selvstændige rejsning i det uhyre flertals egne interesser".[\[70\]](#) I Sovjetunionen overtog en lille elite arbejderne, bønderne og soldaternes oprindelige, spontane revolution. Hos Marx selv og som vision i Vestens arbejderbevægelse havde 'socialisme' tillige betegnet en tilstand af overflod i højt udviklede samfund. Realiteten i Sovjetunionen i denne periode var en faldende levestandard i et tilbagestående og overvejende agrarsamfund, et samfund tillige under hastig forandring. I Vesten havde socialisme haft noget at gøre med øget lighed; i Sovjetunionen var uligheden blevet øget. Marx havde talt om 'det klasseløse samfund'; i Sovjetunionen udviklede der sig et nyt klassesamfund og en ny herskende klasse.

I Vesten havde visionen om socialisme endvidere haft noget at gøre med arbejderselvstyre og demokratisk deltagelse, og Marx havde talt om "de associerede producenters kontrol over produktionsmidlerne".[\[71\]](#) I Stalins Sovjetunion knægtedes fagforeningerne, fabriksledelsens magt over arbejderne blev næsten uindskrænket, arbejdsdisciplinen blev skærpet, og arbejderne hensat i en tilstand af nærmest retsløshed. Marx havde talt om "den afskyelige statsmaskine" og nødvendigheden af "statens sønderbrydelse";[\[72\]](#) i Sovjetunionen styrkedes statsmagten ud over alle grænser. Hos Marx selv[\[73\]](#) og i Vestens socialdemokratiske arbejderbevægelse var socialismen generelt blevet opfattet som en demokratisk udvidelse;[\[74\]](#) i Sovjetunionen knægtedes et frit politisk liv. Marx beskrev "et samfund, hvor enhver frie udvikling er betingelsen for alles frie udvikling";[\[75\]](#) i Sovjetunionen herskede brutal terror og undertrykkelse. 1936-forfatningen var, som den sovjetiske systemkritiker og historiker Juri Afanasiev har udtrykt det, "løgnagtig ud over alle grænser".[\[76\]](#) Der var en vældig diskrepans mellem ideologi og virkelighed.[\[77\]](#)

Men under den ideologiske overflade udviklede Sovjetunionen sig under enorme lidelser og i en proces fuld af modsætninger til en industriel stormagt samtidig med at det skabte en fattig samfunds velfærdsstat samt år senere, under 2. verdenskrig, i sin eksistenskamp og under store ofre og lidelser -herunder mindst 27 millioner døde- tilintetgjorde Hitler-Tyskland.[\[78\]](#) Uden

Sovjetunionens krigsindsats havde Europa måske i dag været fascistisk. Faktisk var det således Stalin der –uden at have dette som målsætning– banede vej for det endelige demokratigennembrud i Vest. Men det er ikke noget man bryder sig om at tænke på i nutidens Europa.

Og som ideologi betragtet var Sovjetideologien en flot ideologi. Det var ikke fascismens ideologi om fører, eliteherredømme, undertrykkelse, krigens rensende stålbad eller opfordring til folkemord.[79] Det var en fortælling om, hvordan arbejdere og bønder i et stort land i verden selv-under partiets ledelse ganske vist - havde taget magten, og om hvorledes de selv styrede ikke blot politikken, men også økonomien og hele det samfundsmæssige liv. Det var en beretning om afskaffelse af fattigdom, undertrykkelse og udbytning. Det var tillige en ideologi om internationalt broderskab og solidaritet mellem de fattige, undertrykte og udbyttede i hele verden.

Virkeligheden var i alle henseender en ganske anden. Men hvor der i fascismen var en makaber *overensstemmelse* mellem ideologi og praksis, var der i kommunismen en på én gang kynisk og tragisk *modsætning*. Immervæk forklarer ideologiens erklærede indhold og symbolik et langt stykke vej Sovjetunionens tiltrækningskraft blandt - af andre grunde - radikaliserede segmenter af arbejderbefolkningerne i Vesten, blandt grupper af intellektuelle her og efterhånden også i det, der senere blev kaldt 'den tredje verden'.

Imens udviklingen i Sovjetunionen bevægede sig i retning af et gigantisk og lidelsestungt projekt for accelereret modernisering og statsbygning udviklede fascismen sig i Vest, først i Italien, men stærkest i Tyskland. Overalt, hvor den kom til agten, blev denne fascismens magtovertagelse båret frem af en alliance mellem den opstigende fascisme og de herskende klasser og eliter og derefter bevaret, i et i øvrigt indbyrdes varieret magtforhold i regimefasen . Hovedfjenden i de formative år var overalt socialismen, kommunismen og arbejderbevægelsen.[80]

Fascismen og demokratiet

Ideologisk og i sin politiske praksis var fascismen og nazismen både antidemokratisk og antisocialistisk. Demokratiet indebar i den nazistiske opfattelse en fuldstændig relativisering af det politiske liv og en splittelse af nationen i forskellige grupper. Demokrati var organiseret opdeling og tillige realiseringen af 'et unaturligt flertalsprincip'. [81] Dette gjaldt i endnu højere grad for den marxistiske socialisme, som med sin lære om klassekamp splittede den tyske nation, idet den satte folkefællerne op mod hinanden.[82]

I *Mein Kampf* havde Adolf Hitler tillige sat det, han kaldte 'personlighedsprincippet', op mod marxismens og demokratiets lighedsprincip:[83] "Marxismen fremstår, erklærede Hitler, som jødernes i renkultur frembragte forsøg på, på alle livsområder at udelukke personlighedsprincippets overvældende betydning og erstatte det med massernes antal". [84]

Bevægelsen kaldte sig godt nok *nationalsocialistisk*, men knyttede her an ved en lang tysk tradition for en ganske særegen bestemmelse af 'socialisme': Allerede filosofen J.H.G. Fichte havde i sin *Der geschlossene Handelsstaat* fra 1800 udviklet en ide om generalmobilisering af alle en nations ressourcer for det fælles nationale formål,[85] og i sin *Preussentum und Sozialismus* fra 1919 havde Oswald Spengler talt om den 'sande socialisme', dvs. en 'tysk socialisme', som skulle være befriet fra Marx.[86] Frederik den Stores stat, karakteriseret ved pligtfølelse og viljen til at give ofre for helhedens vel, var efter Spenglers opfattelse et lysende eksempel på den sande 'tyske socialisme'. [87] 'Socialismen' måtte renses for de marxistiske dogmer om internationalisme og klassekamp og dermed gøres national.[88] På samme måde som Spengler udviklede også Müller van den Bruck i sin *Das dritte Reich* fra 1923 tanken om en særlig 'tysk socialisme': en sand 'national socialisme' skulle være idealistisk, ikke materialistisk, den skulle være fælles, ikke proletarisk og klassekampens tanke skulle erstattes af den nationale solidaritets princip.[89]

Nazismens ideologi var gennemsyret af denne forestilling om en særlig tysk, 'national socialisme', det vil sige en 'socialisme' drænet for alle tanker om klassetilhørsforhold og klassekamp, drænet for alle egalitære og demokratiske forestillinger og drænet for ethvert element af internationalisme. De bærende tanker var netop tankerne om 'folkefællesskabet', om elitestruktur og førerdyrkelse samt nationens storhed.[90] Dette blev igen i stigende grad koblet sammen med racistiske forestillinger om national renselse indadtil og kamp udadtil mod 'mindreværdige' folk, jøder og slaver, forestillingen om ekspansion, udryddelseskrig og folkemord. Det tredje Rige, der blev etableret i kraft af de tyske sejre i årene 1939-1941, var en raceimperialistisk konstruktion midt i det moderne Europa.[91]

Fascismen i Italien var ligeledes kommet til magten båret frem af en alliance med de bestående institutioner, eliter og herskende klasser, en alliance der holdt også i perioden efter magtovertagelsen, indtil 1943, hvor Mussolini efter den allierede landgang på Sicilien blev bragt til fald. [92] Fascismens magtovertagelse havde i sin tid i Italien udløst en bølge af terror mod arbejderbevægelsen. Og efter magtovertagelsen i 1922 konsolideredes især fra 1926 og fremefter diktaturet. Centralt i fascismens ideologi var ideen om 'den korporative stat', hvor man politisk havde 'ophævet klassekampen' og sikret nationens enhed. Lige som i Tyskland var også førerdyrkelsen og imperialismen (dog ikke antisemitismen) fremtrædende.[93] Og under krigen førte Mussolini nede i Middelhavsområdet sin egen 'parallelkrig', en krig han havde påbegyndt allerede i 1935 med sit overfald på Abessinien.[94] De italienske invasionstropper havde herunder bekæmpet Haillie Sellassies stammekrigere med giftgas og kemiske våben, samt efterfølgende foranstaltet massakrer. [95] Den italienske fascisme var ikke nødvendigvis mere 'human' end den tyske nazisme, men dens kapacitet var mindre.

Fascismen havde flere varianter, den italienske fascisme, den tyske nazisme, den østrigske, slovakiske og kroatisk klerikalfascisme, den ungarske Pilekorsbevægelse og den rumænske Jerngarde, og den gled også i en række lande over i regimer der ikke var deciderede fascistiske, men højreautoritære, såsom Salazars Portugal, eller Gömbös' Ungarn og med Franko-Spanien som et grænsetilfælde. [96] Det fælles for alle formerne var den terroristiske brod mod socialismen og arbejderbevægelsen, forfølgelse af andeledes tænkende og anderledes værende og bestræbelsen på at opbygge et autoritært eller totalitært ledet nationalt fællesskab, som regel i en korporatistisk udformning. Fascismens fascination i samtidens Europa var enorm. Den var ikke blot langt mere udbredt end 'kommunismens' så opreklamerede 'fascination', men omfattede tillige en række af samfundets ledende eliter og betydningsfulde institutioner. [97]

Mellemløbsårenes demokratikamp

Mellemløbsårenes politik formede sig i det hele taget som fortløbende kampe mellem forskellige modstående modeller for samfundsmæssig rekonstruktion og udvikling. Modstanden mod demokrati var herunder langt mere fremtrædende i den europæiske politiske udvikling end man får indtryk af det i dagens politiske diskurs. I en lang række lande i Europa kom fascismen eller højreautoritære retninger som nævnt til magten ombølgnet af velvilje og sympati fra de traditionelle magteliter, de øverste sociale lag samt de borgerlige partier i de pågældende lande.

I Italien bakkede nogle af de gamle liberalistiske politikere Mussolinis fascistiske magtovertagelse op. I Tyskland deserterede konservative og liberale vælgere i store flokke over til nazismen og de konservative tysk nationale gik endda med i koalitionsregeringen med Hitler den 30 januar 1933. I Østrig var de liberale fraværende fra den politiske scene, og det konservative kristelig-socialt parti optrådte i alliance med Heimwehr varianten af fascismen.

Fascismens og den højreautoritære fascination var udbredt i hele samtidens Europa og langt stærkere end stalinismens fascination. Det kontinentaleuropæiske højres fascination af fascismen fortsatte også i mange lande et langt stykke ind i 2. verdenskrigs periode. Det var først med de tyske

nederlag ved Stalingrad og El Alamein der for alvor ændrede opfattelser og holdninger .

Efterkrigstidens demokratibegreb

Aksemagternes nederlag i 2. verdenskrig knækkede ryggen på den europæiske fascisme og generelt slog demokratiet nu endelig igennem i Vest. Men samtidig blev begrebsindhold og praksis ændret. Demokrati blev nu primært opfattet som repræsentation og elite-konkurrence, og deltagelsesaspektet gled i baggrunden. Politisk deltagelse blev i øvrigt reduceret til deltagelse i periodiske valg mellem konkurrerende eliter af professionelle politikere, den demokratiske masseorganisering blev afviklet , og den truende spids blev brækket af den demokratiske bevægelse. De økonomiske eliters magt blev ekstra sikret. Klassekampen blev i det hele taget afblæst til fordel for socialpartnerskab, produktionisme, velfærdsstat og det således omdefinerede demokrati. De borgerlige droppede deres tidligere sværmeri for autoritære løsninger og socialdemokraterne opgav, efter en den første efterkrigsperiodes forsøg med nationaliseringer i England og Frankrig, efterhånden helt målsætningen om samfundsøvertagelse af produktionsmidlerne. De store borgerlige partier rykkede til venstre og socialdemokraterne til højre.[98] Hele den etablerede sociale og politiske balance og det etablerede kompromis-demokrati blev sammenfattet under etiketten, 'det pluralistiske' eller 'liberale demokrati. En ny demokratiopfattelse var kommet til verden.

Tysklands og Japans nederlag skabte tillige et magttomrum i Europa og Asien og førte Sovjetunionen frem som en dominerende stormagt i Europa og etablerede USA i en dominerende global position. Samtidig havde krigens oplevelser fremkaldt en venstreradikalisering i Europa og nationale selvstændighedsbevægelser i Asien.

USA havde ikke nogen direkte økonomiske interesser i Østeuropa. Ejheller var USA efter afslutningen af 2. verdenskrig i 1945 udsat for nogen militær trussel. Men personerne i den nye amerikanske politiske elite så i stigende grad sig selv som ledere både i Europa og globalt af den mægtigste nation i verden, en nation som i elitens selvforståelse overalt skulle sikre den kapitalistiske markedsøkonomi som system, det vestlige demokrati i dets amerikanske forstand, og i det hele taget 'the American way of Life". USA-elite havde en vision, og i egen opfattelse også en mission, som den søgte at varetage, samt naturligvis også løbende USA's egne geopolitiske, militære og økonomiske interesser. [99]Allerede i krigens sidste år opererede amerikanske militære planlæggere og ledere med planer om et fremskudt globalt base-system efter krigen, en planlægning som derefter blev omsat i praksis.[100]

Den nye situation i 1945 og de første efterkrigsår og opfattelsen og tolkningen af denne blandt vestlige eliter og politikere blev af stor betydning for det videre begivenhedsforløb. De vestlige elite-aktører udviklede her en opfattelse som på ejendommelig måde var et symmetrisk modstykke til Stalin's: På begge sider af det der blev til 'jernetæppet' byggede man nemlig tydeligvis på erfaringerne fra perioden efter 1. verdenskrig og fortolkede den nye situation herudfra. De vestlige ledere frygtede en ny efterkrigsperiode i Europa kendetegnet ved økonomiske problemer, social uro og venstreradikalisering.[101] Stalin håbede omvendt på netop en sådan udvikling - der dog nøje skulle holdes under hans kontrol - og mente, at den ville komme til at styrke Sovjetunionens indflydelse i Vest, ikke mindst i Tyskland. Han var dog bekymret for at udviklingen skulle kunne løbe af sporet og søgte overalt at kalibrere de af radikaliseringsbølgen frembragte bevægelser . [102] Også på det punkt var der en ejendommelig parallel mellem eliternes reaktioner i Øst og i Vest.

Gribende tilbage til traditionen fra perioden lige efter 1. verdenskrig blæste USA's nye elite til kamp mod 'socialismen' og 'den røde fare'. [103] Interessant nok troede ledende personer i den amerikanske elite lige så meget på socialismen som en realitet i Sovjetunionen som Stalins tilhængere, skønt Stalin i sin politiske praksis ellers tydeligt nok havde demonstreret at tesen om 'den realiserede socialisme' blot var en ideologi, der dækkede over en intern statslig ledet og

accelereret modernisering, forceret statsbygning, og hans eget despotiske herredømme, samt en realpolitisk magtpolitik udadtil. Men Stalin's 'erklærede ideologi' kom på en besynderlig forvreden måde til at indgå i den amerikanske elites 'faktiske ideologi' og skønt begge var i uoverensstemmelse med virkeligheden, blev de ikke desto mindre betydningsfulde gennem de herved etablerede forestillinger og trosforhold og dermed indflydelse på aktørernes praksis.

Men der optrådte i den nye amerikanske ledelses situationsopfattelse også en anden fare, en ny fare som dukkede frem for alvor efter 2. verdenskrig. Også i Asien havde 2. verdenskrig og dens afslutning frembragt en situation præget af social uro, revolter, borgerkrig og kampe for national uafhængighed. I Kina rasede der en borgerkrig mellem Maos kommunister og Chiang Kai-Shek's nationalister.[104] I Vietnam rejste Ho Chi Minh og Viet Minh bevægelsen oprørsfanen mod franskmændene, der efter krigen var vendt tilbage, i Indien rejste Kongrespartiet under ledelse af Mohandas Gandhi og Jawarharlal Nehru overfor briterne kravet om uafhængighed, i Indonesien førte Sukharno's selvstændighedsbevægelse en kamp mod hollænderne for national uafhængighed, i Phillippinerne udbrød der i slutningen af 40'erne et oprør og i både Sydkorea og Japan var der social og politisk uro.[105] Briterne og hollænderne trak sig hurtigt ud af regionen, men franskmændene kæmpede en opslidende kamp i Indokina helt frem til 1954 for at fastholde sine besiddelser der. USA valgte, efter nogen tøven, at kaste sig ind i kampen mod de nye nationale uafhængighedsbevægelser. De udgjorde i den nye amerikanske elites optik et farligt destabiliserende element i den nye verdensorden efter krigen. [106]

Demokrati som catchword

'Fjenden' efter 2. verdenskrig, blev altså i de vestlige elitors optik, lige som efter 1. verdenskrig, 'den røde fare', og som noget nyt de nationale uafhængighedsbevægelser. [107] Det afgørende blev, efterhånden som den kolde krig udviklede sig og blev ideologiseret, kampen mod 'socialismen' identificeret med Sovjetunionen og kampen mod nationale uafhængighedsbevægelser i den tredje verden og i det hele taget enhver til den vestlige vej alternativ udviklingsvej og omvendt kampen for 'kapitalisme' og 'demokrati', der i USA og nu også i Vesteuropa blev opfattet som 2 sider af samme system.[108]

Men sovjetlederne for deres part benyttede *også* ordet 'demokrati' som et positivt ladet ord. De kom til at se deres egen lejr som 'fredelig', 'demokratisk' og 'socialistisk' omgivet og truet af fjendtlige 'imperialistiske' og 'udemokratiske' kapitalistiske magter'. [109] 'Demokrati' var nu, efter udgangen af 2. verdenskrig med aksemagternes nederlag, blevet til et plus-ord ikke blot i USA, men også i Europa, og anvendt i begge de 2 modstående 'lejre', der udviklede sig, om end unægteligt med forskellig betydningsindhold.

Om end ideologiske forestillinger således flettede sig sammen med geopolitiske overvejelser og magtpolitiske motiver, og ideologi (den *faktiske* ideologi vel at mærke!) således spillede en betydelig rolle for udviklingen af den kolde krig, så kan den første udvikling af den kolde krig dog på den anden side ikke forklares ud fra en generel og principiel stillingtagen fra Vestens side mod totalitarisme og diktatur, sådan som det senere blev hævdet under 'krigens' ideologiske oprustning og igen i dag. [110] England og Frankrig, for slet ikke at tale om USA, var da heller ikke oprindelig gået ind i 2. verdenskrig for at bekæmpe disse onder. [111] Faktisk havde sympatien for fascismen endda længe været udbredt i disse lande, og de engelske og franske statsledere havde strakt sig langt i deres appeasement politik overfor Hitler, og til sidst ved München forliget i september 1938 ofret Tjekkosllovakiet. [112]

Også Stalin havde i den sidste fase af perioden op til krigsudbruddet ført en appeasement politik og indgået Stalin-Hitler pagten af 23 august 1939.[113] Såvel Vestmagterne som Sovjetunionen var blevet trukket ind i krigen gennem aksemagternes aggressionspolitik. Hverken Vestmagterne eller Stalin's Sovjetunion startede en ideologisk motiveret krig mod de fascistiske magter.[114] Den

ideologiske motivation og appel udviklede sig så efterfølgende *under* krigen.

Der var heller ikke under krigen og umiddelbart efter dens afslutning blandt de vestlige eliter nogen afstandtagen fra Sovjet-diktaturet som sådant. På et tidspunkt i trediverne, da Stalin's terror internt i Sovjetunionen rasede på sit højeste, var Sovjetunionen, blevet anerkendt af Vestmagterne og under 2. verdenskrig arbejdede de trods gnidninger, sammen i 'den store alliance'.[\[115\]](#) Ej heller var der oprindelig under krigen og i 1945 nogen uvilje og animositet mod Stalin's person "I like Stalin", skrev præsident Truman i et privat brev. [\[116\]](#) De vestlige ledere gik *ikke* ind i den kolde krig for dermed at træde op mod Stalinregimets brutalitet og undertrykkelse. [\[117\]](#)

Efterfølgende, under hele den kolde krig, understøttede USA kloden over en hel stribe af diktatorer, blot de allierede sig med Vestmagterne, først og fremmest USA.[\[118\]](#) Det samme gjorde Sovjetunionen, men med langt mindre gennemslagskraft og effektivitet. [\[119\]](#) Begge lejre proklamerede sig under den kolde krig som værende 'demokratiske', men havde ikke spor problemer med at samarbejde med diktaturer. Og Sovjetlederne fastholdt også efter Stalin's død det politiske diktatur samtidig med at de talte om 'demokrati' og 'socialisme'.

Den kolde krig var egentlig altid et håbløst projekt for Sovjetunionen, der aldrig kom sig helt efter krigens enorme belastning og som i hele perioden fra 1945-1989 skulle hamle op med det langt rigere USA. Udmattet af våbenkapløbet søgte en ny generation af Sovjetledere med Gorbatjov i spidsen til sidst frem mod en afspænding der endte med de afgørende møder i Reykjavik og Washington i henholdsvis 1986 og 1987, murens fald i 1989, og det for Gorbatjov utilsigtede resultat, Sovjetunionens sammenbrud 1991. [\[120\]](#)

Afgørende for Sovjetunionens transformation og sluttelige opløsning efter det mislykkede kupforsøg i 1991 var også en intern magtkamp: den hidtidige elite så en fordel i at skifte over fra offentlig til privatejendom og skifte den gamle ideologi (som alligevel ikke længere betød noget) ud med en ny ideologi og nye symboler. Under den ændrede overflade og retorik fortsatte de gamle eliter deres herredømme. Samtidig foretog Sovjetunionen og Østeuropa et sideværts spring ind i den globale markedsøkonomi, hvor de kom til at indtage en periferistatus[\[121\]](#)

Men for Vestens beslutningstagere, opinionsdannere og ideologer så det hele helt anderledes ud: Det var ikke Gorbatjov's forsoningspolitik, men præsident Reagans hårde udenrigspolitik der havde tvunget 'det onde imperium' i knæ og internt i Sovjetunionen havde 'demokratiet' og 'den frie markedsøkonomi' sejret over 'gammelkommunisterne'. Man glemte herunder bekvemt, at også Boris Yeltsin var 'gammelkommunist' og abstraherede i øvrigt fra den faktiske magtkamps karakter. 'Socialismen' var brudt sammen, hed det triumferende. Stalins myte om 'socialisme i eet land' havde affødt en ny myte, nemlig myten om 'socialismens sammenbrud'.

Fremkomsten af "det liberale demokrati"

Konsekvenserne af Sovjetunionens sammenbrud var vidtrækkende. USA blev med et slag den eneste tilbageværende globale stormagt. Kapitalismen blev nu opfattet som den eneste mulige udviklingsvej og det vestlige liberale demokrati som historiens naturlige endemål og afslutning.[\[122\]](#) De vestlige samfund blev nu nærmest endimensionale. Diskussionen om alternative samfundsmodeller forsvandt på det nærmeste og konformiteten blev massiv. Forestillingen om en fælles samfundsinteresse og en 'nødvendig politik' blev altgennemtrængende. Det samme blev kommerialiseringen. Og 'privatiseringen' greb om sig: Fordi Stalin var en diktator i det 20. århundredes Rusland skal busser, tog og velfærd privatiseres i det 21. århundredes Vesteuropa.

Også opfattelsen af hele den internationale politik ændrede sig: Man talte og taler ikke længere om magt, interesser, centrum-periferi, afhængighed, endsige imperialismen, men om 'den liberale verdensorden', 'det internationale samfund' og 'humanitær aktion'. 'Vi' er altid 'de gode' og alle 'de

andre' er 'de onde'. Hele den internationale politiks retorik er gennemsyret af en fritsvævende moralisme, en politik der dog nu som før dækker over en benhård realpolitik. [123]

Endelig kan vi også i dag skimte konturerne af en ny demokratiopfattelse – og praksis, der er under udvikling, og som ligger i forlængelse af den ovenfor skitserede 'liberale demokrati' forståelse. De store politiske partier er nu efterhånden blevet statsfinansierede dele af selve statsapparatet. Politikken er blevet helt professionaliseret, medierne har udviklet sig til en selvstændig og magtfuld elite, den folkelige demokratiske diskussion er blevet erstattet af en indforstået 'diskussion' i et særligt kommentatorkorps, kapitalismens ideologi og dens abstrakte værdisætning og kommercialiseringen af alle livsområder er blevet altgennemtrængende, vigtige økonomiske beslutninger er i endnu højere grad end tidligere overgået til økonomiske magthavere og overnationale økonomiske og politiske instanser, hele lande er herunder blevet sat under administration, velfærdsstaten er presset og staten forvandlet til en 'konkurrencestat', hvis primære formål er at tjene 'erhvervslivets interesser' og gennempresse 'den nødvendige politik'. Samtidig med at massepartierne og de store folkelige masseorganisationer er enten forsvundet eller under afvikling er et kartel af økonomiske, bureaukratiske og medieeliter blevet mere magtfulde end nogensinde. Denne nye virkelighed betegnes dog stadig som 'demokrati'. Den retoriske sprogdragt er efterhånden det eneste der er tilbage af det ved 2. verdenskrigs afslutning under omstændighedernes pres etablerede kompromidemokrati. 'Demokratiet' er ved at blive udhulet. [124]Vi er midt i en dyb økonomisk krise.[125] Og imens er højrepopulismen og fascismen igen på fremmarch over hele Europa.[126]

Afsluttende bemærkninger

I et langt historisk perspektiv kan vi konstatere, at de skiftende regimeformer er fremgået af historiske processer af socio-økonomisk udvikling, stats- og nationsbygning samt den internationale udvikling. Men de forskellige regimeformer, herunder 'demokrati', var tillige også, hele tiden produkter af fortløbende sociale og politiske kampe. Disse processer har ofte været voldsomme og tumultariske. Regimeformerne var omstridte. Dette gælder også demokratiet.

Men ikke blot har 'demokrati' været yderst omstridt, hvor nogle var for og andre var imod. Vi kan videre konstatere, at selve definitionen af hvad man skulle forstå ved demokrati indgik i de politiske og ideologiske kampe. Magten til at definere var i sig selv betydningsfuld.

I både den konservative og den liberale tradition var der oprindelig megen skepsis og modstand mod demokrati. 'Demokrati' var her forbundet med forestillingen om pøbelvælde og angreb på ejendomsretten. Omvendt var ordet og begrebet 'demokrati' i den socialistiske tradition forbundet med forestillingen om social emancipation og massiv udvidelse af folkelig deltagelse.

Men også internt i den socialistiske tradition har der været forskellige opfattelser af demokrati og socialisme. Man kan dog identificere et afgørende skel mellem de der så socialisme som noget der skulle indføres 'ovenfra' af enten en revolutionær eller en parlamentarisk elite og på den anden side den grundopfattelse, at socialismen primært må realiseres af folket selv i en proces.

[1] Dietrich Rueschemeyer, Evelyne H. Stephens & John D. Stephens: *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge: Polity Press 1992, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse*, Bnd. I-III, København: Frydenlund 2013, Göran Therborn: "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left Review*, 103, 1977, pp. 3–41

[2] C. B. Macpherson: *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford: Oxford University Press 1977, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.* Se for Orla Lehmann's udtalelse, Svend Thorsen: *Folkets Veje gennem dansk Politik, 1848-1849*, København: Fremad 1953, p 38

[3] Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*

[4] Jens Christophersen: "An historical outlook on the different usages of the term 'democracy'" i Arne Naess et al.: *Democracy, Ideology and Objectivity*, Oslo: Universitetsforlaget 1956, pp 77-138, Jens Christophersen: *The Meaning of Democracy as used in European Ideologies*, Oslo: Universitetsforlaget 1966, Mark Mazower: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London: Penguin 1999, Ellen Meiksins Wood: *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press 1995, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Göran Therborn: *Rule of Capital and Democracy op.cit.*,

[5] Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bnd. II

[6] Jens Christophersen *Meaning of Democracy op.cit.*, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*

[7] Jens Christophersen: *The Meaning of Democracy as used in European Ideologies*, Oslo: Universitetsforlaget 1966

[8] William Norvin & Peter Fuglsang (overs.): *Aristoteles Statslære*, København: Gyldendal 1946, pp. 122-123, Platon: *Staten*, København: Hans Reitzel 1961, Bnd. 2, p. 140. Kampen mellem 'oligarker' og 'demokrater' var vild og blodig. Overalt i Grækenland stod de to partier mod hinanden understøttet af henholdsvis Sparta og Athen. Platon og Aristoteles var på 'oligarkernes' parti, og deres vurderinger af demokrati må læses herudfra. Se vedrørende kampen mellem 'oligarker' og 'demokrater' G. E. M. De Ste. Croix: *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London: Duckworth 1981, kapitlerne IV, V, Donald Kagan: *The Peloponnesian War*, London: Harpere Perennial 2005, og Ellen Meiksins Wood & Neal Wood: *Class Ideology and Ancient Political Theory: Socrates, Plato and Aristotle in Social Context*, Oxford University Press 1978.

[9] Jens Christophersen: *Meaning of Democracy op.cit.*,

[10] Jens A. Christophersen *Meaning of Democracy op.cit.*, *op.cit.*

[11] Edmund Burke i 1790 her citeret efter Jens Christophersen *Meaning of Democracy op.cit.*, p. 29.

[12] Dette er hovedtesen i Anders Ehnmark: *Slottet. Et Essay om Alexis de Tocqueville*, København: Samleren 1991.

[13] Anders Ehnmark *op.cit.*, p. 41, og Alexis de Tocqueville: *Democracy in America*, 1835, New York: Harper & Row 1969.

[14] Jens Christophersen: *An historical outlook op.cit.*, pp. 124–131, Jens Christophersen: *The Meaning of Democracy op.cit.*, kapitlerne III, IV, V, VI, XI og XIII. Se for liberalismens vedkommende tillige C. B. Macpherson: *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford: Oxford University Press 1977. Se også for Alexis de Tocquevilles livslange bekymring for og kamp mod demokrati som lighed og masseherredømme Anders Ehnmark *op.cit.*

[15] Guiseppe Mazzinis essays 1835, citeret efter Jens Christophersen: *An historical outlook op.cit.*, p. 283.

[16] Friedrich Engels: *Die Lage Englands. Die englische Konstitution*, 1844, *MEW*, 1, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 569–592, citat p. 592.

[17] Karl Marx & Friedrich Engels: *Manifest der kommunistischen Partei*, 1848, *MEW*, 4, Berlin: Dietz Verlag 1969, p. 472 og p. 481. Se videre også Curt Sørensen: "Marx' og Engels' demokratiteori", *Politica*, 11, nr. 2, 1979, pp. 40–91.

[18] Jens Christophersen: *The Meaning of Democracy as used in European Ideologies op.cit.*, Ellen Meiksins Wood: *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press 1995, p. 203.

[19] Ellen Meiksins Wood *Democracy Against Capitalism op.cit.*, p. 203 og pp. 213 ff.

[20] Ellen Meiksins Wood *op.cit.*, pp. 213–225. Se videre Jens A. Christophersen: "An historical outlook on the different uses of the term 'democracy'", i Arne Naes et al.: *Democracy, Ideology and Objectivity*, Oslo: Oslo University Press 1956, pp. 77–138, og for specielt den amerikanske løsning pp. 106–108. Se også Charles A. Beard: *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, New York: Free Press 1986, og Howard Zinn: *A Peoples History of the United States*, New York: Harper Perenneial 1990, pp. 95–101.

[21] Citeret efter Svend Thorsen: *Folkets veje gennem dansk politik 1849-1949*, København: Fremad 1953, p. 38.

[22] Ellen Meiksins Wood *Democracy Against Capitalism op.cit.*, p. 225 og p. 232.

[23] Ellen Meiksins Wood *Democracy Against Capitalism op.cit.*, p. 211. Det er netop dette fundamentale forhold der systematisk bliver underspillet i alle procedurale definitioner af demokrati fra Joseph Schumpeter og Alf Ross frem til den nutidige politologi.

[24] Ellen Meiksins Wood *Democracy Against Capitalism op.cit.*, pp. 227–233, pp. 233–237. Se også Peter Judson: *Exclusive Revolutionaries. Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848-1914*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1996, Domenico Losurdo: *Liberalism. A Counter History*, London: Norton 2011, C. B. Macpherson: *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford: Oxford University Press 1977, James Sheehan: *German Liberalism in the Nineteenth Century*, University of Chicago Press 1978, Guido de Ruggiero: *The History of European Liberalism*, Boston: Beacon Press 1959.

[25] Se for republikanismen, David Held *Models of democracy*, Cambridge: Polity Press 1996, kapitel 2 og J.G.A. Pocock: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press 1975

[26] Karl Marx: *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*, 1850, MEW, Bnd. 7, Berlin: Dietz Verlag 1969, p 43

[27] Se for Marx' teori om demokrati og socialisme først og fremmest Hal Draper: *Karl Marx's Theory of Revolution*, vols. I-IV, New York: Monthly Review Press 1977-1990, og Richard Hunt: *The Political Theories of Marx and Engels*, vols. I-II, London: Macmillan 1974 og Pittsburgh Pa: University of Pittsburgh Press 1984 og den fremragende fremstilling og analyse i David Leopold: *The Young Karl Marx*, Cambridge University Press 2007, der dog desværre kun beskæftiger sig med den unge Marx. Se også Curt Sørensen: "Marx' og Engels' demokratiteori", *Politica*, 11, 1979, nr. 2, pp. 40-91.

[28] Karl Marx: *Erster Entwurf zum 'Bürgerkrieg in Frankreich'*, 1871, MEW, Bnd. 17, Berlin: Dietz Verlag 1968, p 543

[29] Karl Marx & Friedrich Engels: *Manifest der Kommunistischen Partei*, 1848, MEW, Bnd. 4, Berlin: Dietz Verlag 1969, p 482

[30] Karl Marx: *Provisorische Statuten der Internationale Arbeiter-Association*, 1864, MEW, Bnd. 16, Berlin: Dietz Verlag 1968, p 14

[31] Se for det klassiske socialdemokrati, generelt Wolfgang Abendroth: *Sozialgeschichte der europäischn Arbeiterbewegung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1965, G. D. H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. III, *The Second International*, Part I, London: Macmillan 1960, Julius Braunthal: *History of the International 1864-1914*, London: Nelson & Sons 1966, Dick Geary: *European Labour Protest 1848-1939*, London: Methuen 1984 og James Joll: *The Second International 1889-1914*, London: Weidenfeld & Nicolson 1968, og for specielt det tyske og østrigske socialdemokrati, Curt Sørensen: *Stat, Nation, Klasse*, København: Frydenlund 2013, Bind I, kapitel II, afsnittene 3 d og 3 e og Bind II kapitel I, afsnit 3 og kapitel II, afsnit 3. Se videre for udviklingen i den europæiske arbejderbevægelses modelparti, det tyske socialdemokrati, W.L. Guttsmann: *The German Social Democratic Party 1875-1933*, London: Allen & Unwin 1981, Dieter Groh: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Frankfurt a.M.-Berlin: Ullstein 1973, Vernon Lidtke: *The Outlawed Party. Social Democracy in Germany 1878-1914*, Princeton University Press 1966, Günther Roth: *The Social Democrats in Imperial Germany*, Totowa N. J.: Bedminster Press 1963 og Carl E. Schorske: *German Social Democracy 1905-1917. The Development of the Great Schism*, New York: Wiley & Sons 1965. Se også min kritik af den i den angivne litteratur udbredte tese om 'negativ integration', Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bnd. I, kapitel II, afsnittene 3 d og 3 c

[32] Dietrich Rueschemeyer, Evelyne H. Stephens & John D. Stephens: *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge: Polity Press 1992, Göran Therborn: "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left Review*, 103, 1977, pp. 3-41

- [33] Se for udviklingen i den socialistiske tradition af de forskellige forestillinger om demokratisk kontrol med økonomien og planlægning, T. B. Bottomore: *The Socialist Economy. Theory and Practice*, New York: Harvester & Wheatsheaf 1990. Marx selv havde ikke talt om statsejendom og -styring, men tværtimod om 'statens ophævelse' og 'de associerede producenter' i fremtidens socialistiske økonomi.
- [34] Curt Sørensen: *Marxismen og den Sociale Orden*, Bnd. II, Grenaa: GMT 1976
- [35] Se for en nærmere argumentation og henvisninger Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasser op.cit.*, Bind. I og II
- [36] Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasser op.cit.*, Bind II
- [37] Se for Rudolf Hilferding, Wifried Gottschalch: *Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding*, Berlin: Duncker & Humblot 1962
- [38] Se den bevægende skildring af austromarxismens formidable mobiliseringskraft i den samtidige aktivist Joseph Buttinger's : *Das Ende der Massenpartei*, Frankfurt a.M.: Verlag Neue Kritik 1972
- [39] Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind. II, kapitel II
- [40] Ilona Duczynska: *Der demokratische Bolschewik*, München: List Verlag 1976
- [41] Charles A. Gulick: *Austria. From Habsburg to Hitler*, vols. 1-2, Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1948, Otto Leichter (Pertinax): *Österreich 1934. Die Geschichte einer Konterrevolution*, Zürich: Europaverlag 1935, Anson Rabinbach: *The Crisis of Austrian Socialism. From Red Vienna to Civil War 1927-1934*, University of Chicago Press 1983, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind. II, kapitel II
- [42] Se for udviklingen i Weimarrepublikken, Richard Evans: *The Coming of the Third Reich*, London: Penguin 2004, Ian Kershaw (ed.): *Weimar: Why did German Democracy Fail?*, New York St. Martins Press 1990, Eberhardt Kolb: *The Weimar Republic*, London: Unwin Hyman 1988, Hans Mommsen: *Die Verspielte Freiheit, 1918-1933*, Berlin: Propyläen Verlag 1989, Arthur Rosenberg: *Geschichte der Weimarer Republik*, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1974, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind. II, kapitel 1, og Heinrich August Winkler: *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München: C.H. Beck 2005
- [43] Se for den tyske revolution Pierre Broue: *The German Revolution 1917-1923*, London: Merlin Press 2006 og Sebastian Haffner: *Die deutsche Revolution 1918/19*, München: Kindler Verlag 1979
- [44] Se for USPD Hartfried Krause: *USPD. Zur Geschichte der Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands*, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1975, David W. Morgan: *The Socialist Left and the German Revolution. A History of the German Independent Social Democratic*

Party, 1917-1922, Ithaca & London: Cornell University Press 1975, og Robert F. Wheeler: *USPD und Internationale*, Frankfurt a.M./Berlin: Ullstein Verlag 1975. Se for stiftelsen af KPD Hermann Weber (Hrsg.): *Der Gründungsparteitag der KPD*, Frankfurt a.M./Wien: Europäische Verlagsanstalt 1969

[45] Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.* Bind. II, kapitel 1 afsnit 3. Se videre f.eks. "Thälmann Präsidentschaftskandidat der KPD, 1925" her efter Hermann Weber (Hrsg): *Völker hört die Signale. Der deutschen Kommunismus 1916-1966*, München: Taschenbuch Verlag 1967, pp. 103-104.

[46] Se for Weimarrepublikkens KPD, Werner T. Angress: *Stillborn Revolution - Die Kampfzeit der KPD 1921-1923*, Wiener Neutadt 1973 (originale udg. : *Stillborn Revolution*, Princeton University Press 1963), Poul Broue *German Revolution op.cit.*, Ossip K. Flechtheim: *Die KPD in der Weimarer Republik*, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1969, Klaus Mallmann: *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1996, Eve Rosenhaft: *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence 1929-1933*, Cambridge University Press 1983 og Herman Weber: *Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*, bnd. 1-2, Frankfurt a.M. 1969.

[47] Se f.eks. "Das Aktionsprogramm der KPD" (1924), "Manifest des XI Parteitages der kommunistische Partei Deutschlands" (1927) og "Manifest des XII Parteitages der kommunistische Partei Deutschlands" (1929), her i uddrag fra Hermann Weber: *Völker hört die Signale op.cit.*, pp. 55-57 og pp. 60-63.

[48] Rosa Luxemburgs grundopfattelse er klarest formuleret i Rosa Luxemburg: *Organisationsfragen der russischen Sozialdemokratie*, 1904, Rosa Luxemburg: *Politische Schriften*, (Hrsg. Ossip K. Flechtheim), Bnd. III, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1968, pp. 83-105, og Rosa Luxemburg: *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*, 1906, Rosa Luxemburg: *Politische Schriften*, (Hrsg. Ossip K. Flechtheim), Bnd. I, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1966, pp. 135-228. Antonio Gramsci's opfattelse er fint dækket ind i Antonio Gramsci: *Selections from Political Writings 1910-1920*, (ed. Quintin Hoare), London: Lawrence & Wishart 1977, Antonio Gramsci: *Selections from Political Writings 1921-1926*, London: Lawrence & Wishart 1978 og Antonio Gramsci *Selections from the Prison Notebooks* (eds. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, eds.), London: Lawrence & Wishart 1971. Den tyske venstrekommunist Karl Korsch's opfattelse er bedst artikuleret i Karl Korsch: *Marxismus und Philosophie*, 1923, Frankfurt & Wien: Europäische Verlagsanstalt 1966. Se videre Anton Pannekoek og Herman Gorter: *Organisation und Taktik der proletarischen Revolution*, Frankfurt: Verlag Neue Kritik 1969. Se for den amerikanske syndikalisme, den legendariske *Industrial Workers of the World*, Paul Brissenden: *The I.W.W. A Study of American Syndicalism*, New York: Russell & Russell 1957, for den franske syndikalisme, Val Lorwin: *The French Labor Movement*, Harvard University Press 1966, kapitel III, og for den spanske anarkosyndikalisme i aktion. Gaston Leval: *Collectives in the Spanish Revolution*, London: Freedom Press 1975 og César M. Lorenzo: *Syndikalismen vid Makten*, Stockholm: Federativ 1972. I Norge var syndikalismen en stærk strømning i den norske arbejderbevægelse op til og under 1. verdenskrig, se bidragene i *Tidsskrift for Arbejderbevægelsens Historie*, 1, 1976 og 2, 1976. Den danske syndikalisme, *Fagoppositionens Sammenslutning* er søgt behandlet i Curt Sørensen: "Den syndikalistiske ideologi i den Danske Arbejderbevægelse ca 1910-21", *Historiske Jyske Samlinger*, Ny Række, 8, 1968, pp 273-315

[49] Se for den spontane råds- og revolutionsbevægelse i Rusland i år 1917, den i note 61 angivne litteratur. Se for Tyskland Pierre Broue: *The German Revolution 1917-1923*, London: Merlin Press 2006, Sebastian Haffner: *Die deutsche Revolution 1918/19*, München: Kindler Verlag 1979, og Eberhard Kolb: *Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918–1919*, Berlin: Ullstein Verlag 1987. Se for Italien, Martin Clark: *Antonio Gramsci and the Revolution that Failed*, Yale University Press 1977, Paolo Spriano: *The Occupation of the Factories. Italy 1920*, London: Pluto Press 1975, og Gwyn Williams: *Proletarian Order. Antonio Gramsci, Factory Councils and the Origins of Communism in Italy 1911–1921*, London: Pluto Press 1975, en fantastisk bog der desværre har været helt oversat i den hjemlige danske debat, både i 1970'erne og naturligvis i dag.

[50] Paul Brissenden *I.W.W. op.cit.*, og for den spanske anarkosyndikalisme, Gaston Leval *Collectives in the Spanish Revolution op.cit.*, og Lorenzo *Syndicalism vid Makten op.cit.*. Se videre generelt for den spanske borgerkrig, Antony Beevor: *The Battle for Spain- The Spanish Civil War 1936-1939*, London: Weidenfeld & Nicolson 2006, Pierre Broue & Emile Temime: *Revolution und Krieg in Spanien*, Bnd. I-II, Frankfurt: Suhrkamp Verlag 1968, Gabriel Jackson: *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939*, Princeton University Press 1967, Paul Preston (ed.): *Revolution and War in Spain 1931-1939*, London & New York: Methuen 1984 og Hugh Thomas: *The Spanish Civil War*, London: Eyre & Spottiswoode 1961

[51] Se for f.eks. Grækenland, Dominique Eudes: *Partisans and Civil War in Greece, 1943-1949*, London: NLB 1972, og Mark Mazower: *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44*, Yale University Press 1995, Part IV, og for Italien, Tom Behan: *The Italian Resistance. Fascists, Guerillas and the Allies*, London: Pluto Press 2009. Men se også for stalinismens kontrarevolutionære tilbagerulning i de to cases af revolutionær bevægelse, Fernando Claudin: *The Communist Movement*, London: Penguin 1975, pp 378-381 og pp 344-372. Stalin var ikke revolutionær

[52] Bill Lomax: *Hungary 1956*, London: Allison & Busby 1976, Miklos Molnar: *Budapest 1956*, London: Allen & Unwin 1971

[53] W.I. Lenin: *Was tun? Brennende Frage unserer Bewegung*, 1902, W.I. Lenin: *Werke*, Bnd. 5, Berlin: Dietz Verlag 1971, pp. 355–551

[54] W.I. Lenin: *Zwei Taktiken der Sozialdemokratie in der demokratischen Revolution*, 1905, W.I. Lenin: *Werke*, Bnd. 9, Berlin: Dietz Verlag 1971, pp. 3–130. Se videre generelt for den klassiske russiske revolutionsdebat, Reidar Larsson: *Theories of Revolution. From Marx to the First Russian Revolution*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1970, og Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind I, kapitel IV, afsnit 4. Og for specielt Lenins teoriudvikling de noget forskellige analyser hos f.eks. Tony Cliff: *Lenin*, vols.1-4, London: Pluto Press 1975/1979, Neil Harding: *Lenin's Political Thought*, vols. 1–2, London: Macmillan 1977 og 1981, Marcel Liebmann: *Leninism under Lenin*, London: Merlin 1985, Lars Lieh: *Lenin Rediscovered. What Is to Be Done? In Context*, Chicago: Haymarket Books 2008

[55] Oskar Anweiler: *Die Rätebewegung in Russland 1905–1921*, Leiden: E.J. Brill 1958, Marc Ferro: *The Russian Revolution of February 1917*, London: Routledge & Kegan Paul 1972

[56] Udtrykket og begrebet 'dobbelmagtsituation' er kendt fra Lenins skrifter i april 1917, W.I. Lenin: *Über die Aufgaben des Proletariats in der Gegenwärtigen Revolution. Thesen*, april 1917, i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 24, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 3–8, og W.I. Lenin: *Die Aufgaben des Proletariats in Unserer Revolution*, april 1917

[57] W.I. Lenin: *Der Imperialismus Als Höchstes Stadium Des Kapitalismus*, 1916, W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 22, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp 189-309. Se videre for det bemærkelsesværdige skift i Lenins hele overordnede teoretiske referenceramme, Neil Harding: *Lenin's Political Thought*, London: Macmillan, vols. 1–2, 1981

[58] Kurt Jacobsen glider her i sin Lenin biografi ud i en uholdbar voluntarisme, Kurt Jacobsen: *Lenin.. Biografi*, København: Informations Forlag 2012

[59] Marc Ferro: *The Russian Revolution of February 1917*, London: Routledge & Kegan Paul 1972, Marc Ferro: *October 1917. A Social History of the Russian Revolution*, London: Routledge & Kegan Paul 1980, Aleksander Rabinovich: *The Bolsheviks Come to Power*, London: NLB 1979

[60] W.I. Lenin: *Staat und Revolution. Die Lehre des Marxismus vom Staat und die Aufgaben des Proletariats in der Revolution* (august–september 1917) i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 25, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 393–537. Se for en analyse af dette værk og dens placering i Lenins daværende overordnede teoretiske referenceramme og situationsopfattelse Neil Harding *Lenin's Political Thought*, London: Macmillan 1981, vol. 2., kapitel 6. Se også Marcel Liebman: *Leninism under Lenin*, London: Merlin Press 1975, kapitel 3.

[61] Marc Ferro: *The Russian Revolution of February 1917*, London: Routledge & Kegan Paul 1972, Marc Ferro: *October 1917. A Social History of the Russian Revolution*, London: Routledge & Kegan Paul 1980, Orlando Figes: *Peasant Russia, Civil War. The Volga Countryside in Revolution (1917–21)*, Oxford: Clarendon Press 1989, Graeme J. Gill: *Peasants and Government in the Russian Revolution*, London: Macmillan 1979, Daniel H. Kaiser (ed.): *The Workers' Revolution in Russia, 1917. The View from Below*, Cambridge University Press 1987, Diane Koenker: *Moscow Workers and the 1917 Revolution*, Princeton University Press 1981, David Mandel: *The Petrograd Workers and the Fall of the Old Regime. From the February Days to the July Days, 1917*, London: Macmillan 1983, David Mandel: *The Petrograd Workers and the Seizure of Power. From the July Days to July 1918*, London: Macmillan 1984, Aleksander Rabinovich: *The Bolsheviks Come to Power*, London: NLB 1979, Robert Service: *The Bolshevik Party in Revolution 1917–23*, London: Macmillan 1979, Robert Service (ed.): *Society and Politics in the Russian Revolution*, New York: St. Martin's Press 1992, S.A. Smith: *Red Petrograd. Revolution in the Factories 1917–1918*, Cambridge University Press 1983, og Allan K. Wildman: *The End of the Russian Imperial Army*, vols. 1–2, Princeton University Press 1980 og 1987

[62] Marc Ferro: *October 1917. A Social History op.cit.* , Aleksander Rabinovich: *Bolsheviks Come to Power op.cit.*

[63] Neil Harding *op.cit.* Samuel Farber: *Before Stalinism. The Rise and Fall of Soviet Democracy*, Cambridge: Polity Press 1990, part I, David Mandel: *The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power. From the July Days 1917 to July 1918*, London: Macmillan 1984, kapitel 8, og Christopher

Read: *From Tsar to Soviets. The Russian people and their revolution, 1917–21*, London: UCL Press 1996, kapitlerne 9–12

[64] Se generelt for borgerkrigen William Henry Chamberlin: *The Russian Revolution 1917–1918*, Princeton University Press 1987, vol. 2, Orlando Figes: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924*, London: Penguin 1997, kapitlerne 12–14, E. Mawdsley: *The Russian Civil War*, Boston & London: Allen & Unwin 1987, og W. Bruce Lincoln: *Red Victory. A History of the Russian Civil War*, New York: Simon & Schuster 1989.

[65] Paul Avrich: *Kronstadt 1921*, Princeton University Press 1970, Samuel Farber *op.cit.*, pp. 189–195, Israel Getzler: *Kronstadt 1917–1921. The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge University Press 1983, og Christopher Read *op.cit.*, pp. 272 ff.

[66] Stephen Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, Oxford University Press 1980, kapitlerne V og VI, Isaac Deutscher: *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*, Oxford University Press 1970, kapitel V, Moshe Lewin: *Russia/USSR/Russia*, New York: The New Press 1995, kapitel 8, Robert Tucker: *Stalin As Revolutionary*, New York: Norton & Comp. 1973, *op.cit.*, kapitlerne 10 og 11, Ronald Grigor Suny: *The Soviet Experiment*, Oxford University Press 1998, kapitel 6. Den ideologiske grundtekst her er J. Stalin: "Om Leninismens Problemer" (januar 1926) i J. Stalin: *Leninismens Problemer*, København: Tiden 1949, pp. 112–160.

[67] Suny: *Soviet Experiment op.cit.*, p. 184.

[68] J. Stalin. "Om Forslaget til Sovjetunionens Forfatning. Beretning paa den 8. ekstraordinære Sovjetkongres den 25. November 1936" i *Leninismens Problemer op.cit.*, pp. 503–529, citerede passager, p. 506 og p. 510.

[69] Stalin: *Sovjetunionens Forfatning op.cit.*, p. 519.

[70] Karl Marx: *Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation (1864) MEW*, 16, Berlin: Dietz Verlag 1968, p. 14, og Karl Marx & Friedrich Engels: *Manifest der kommunistische Partei (1848) MEW*, 4, Berlin: Dietz Verlag, pp. 472–473.

[71] Karl Marx: *Das Elend der Philosophie (1847) MEW*, 4, Berlin: Dietz Verlag 1969, p. 182, Karl Marx & Friedrich Engels: *Manifest der kommunistischen Partei (1848) MEW* 4, Berlin: Dietz Verlag 1964, p. 482.

[72] Karl Marx: *Der Bürgerkrieg in Frankreich (1871) MEW*, 17, Berlin: Dietz Verlag 1968, pp. 336 ff., og Karl Marx: *Erster Entwurf zum ‚Bürgerkrieg in Frankreich‘ (1871) MEW*, 17, p. 541.

[73] Marx var ultrademokrat. Denne tolkning er gennemgående hos forskere, der seriøst og grundigt har studeret Marx' politiske teori, se f.eks. Shlomo Avineri: *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press 1970, Hal Draper: *Karl Marx's Theory of Revolution*, vols. I-IV, New York: Monthly Review Press 1977–1990, Alan Gilbert: *Marx's Politics*, Oxford: Martin Robertson

1981, David McLellan: *The Thought of Karl Marx*, London: Macmillan 1971, og Richard Hunt: *The Political Ideas of Marx and Engels*, vols. 1-2, University of Pittsburgh Press 1974 og 1984. Se også en række af bidragene i Bob Jessop & Charlie Malcolm Brown (eds.): *Karl Marx's Social and Political Thought. Critical Assessments*, London & New York: Routledge 1990.

[74] Se for den vesteuropæiske arbejderbevægelses og socialismes udvikling og karakter Wolfgang Abendroth: *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag 1965, Julius Braunthal: *History of the International*, vols. 1-2, London: Nelson & Sons 1966-1967, Claus Bryld: *Den demokratiske socialismes gennembrudsår*, København: SFAH 1992, G.D.H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vols. 1-5, London: Macmillan 1959-1960, Jacques Droz: *Geschichte des Sozialismus*, bnd. I-IX, Frankfurt a.M./Berlin/Wien: Ullstein Verlag 1974-1976, Dick Geary: *European Labour Protest 1848-1939*, London: Methuen 1981, Michael Harrington: *Socialism. Past and Future*, New York: Penguin 1989, Werner Hofmann: *Ideengeschichte der sozialen Bewegung*, Berlin/New York: de Gruyter 1971, Albert S. Lindeman: *A History of European Socialism*, Yale University Press 1983, og Donald Sassoon: *One Hundred Years of Socialism*, London/New York: Tauris Publ. 1996.

[75] Marx & Engels: *Manifest op.cit.*, p. 482.

[76] Juri Afanasiev i interview med undertegnede.

[77] Et forhold som den så mondæne 'diskursteori' afskærer sig fra at undersøge. Når alt gøres til 'diskursive artikulationer', ophæves sondringen mellem ideologi og virkelighed og dermed muligheden for en kritisk analyse.

[78] Se for Sovjetunionens utrolige krig mod nazi-Tyskland, Chris Bellamy: *Absolute War. Soviet Russia in the Second World War*, New York: Vintage Books 2008, John Erickson: *The Road to Stalingrad*, London: Cassell 2003, John Ericson: *The Road to Berlin*, London: Cassell 2003, David Glantz & Jonathan House: *When Titans Clashed. How the Red Army Stopped Hitler*, Edinburgh: Birlinn 2000, Evan Mawdsley: *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941-1945*, London: Hodder & Arnold 2007 og Richard Overy: *Russia's War*, London: Penguin 1999

[79] Se generelt for fascismen, Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind. II, kapitel VII, afsnit 4 og videre med noget forskellige vinkler og tolkninger Roger Griffin: *The Nature of Fascism*, New York: Routledge 1991, Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvæt & Jan Petter Myklebust (eds.): *Who Were the Fascists?*, Bergen/Oslo/Tromsø: Universitetsforlaget 1980, Michael Mann: *Fascists*, Cambridge University Press 2004 og Stanley Payne: *A History of Fascism 1914-1945*, University of Wisconsin Press 1995

[80] Martin Blinkhorn: *Fascism and the Right in Europe 1919-1945*, London: Longman 2000, Richard Evans: *The Coming of the Third Reich*, London: Penguin 2004, Adrian Lyttelton: *The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919-1929*, Princeton University Press 1988, Robert O. Paxton: *Anatomie des Faschismus*, München: Deutsche Verlags-Anstalt 2006, Angelo Tasca: *Glauben, Gehorchen, Kämpfen. Aufstieg des Faschismus* (1938), Wien/Frankfurt/Zürich: Europa Verlag 1969

[81] Adolf Hitler: *Mein Kampf op.cit.*, f.eks. pp. 81 ff., pp. 296 ff., pp. 410 ff. og pp. 499 ff., og Joseph Goebbels: *Der Angriff op.cit.*, pp. 62-96. Se også Herbert Tingsten: *Det Nationale Diktatur* København: Martins Forlag 1937, p. 60 og pp. 102 ff.

[82] Se f.eks. kapitlerne om "Wiener lære- og lidelsesår", "Staten", "Undersåt og Statsborger", "Personlighed og statstanker" og "Østorientering eller østpolitik" i Adolf Hitler: *Mein Kampf op.cit.* samt Joseph Goebbels: *Der Angriff op.cit.*, pp. 220-247, og Herbert Tingsten *op.cit.*, pp. 72 ff.

[83] Adolf Hitler: *Mein Kampf*, München 1930, pp. 492 ff.

[84] "Der Marxismus aber stellt sich als den in Reinkultur gebrachten Versuch des Juden dar, auf allen Gebieten des menschlichen Lebens die überragende Bedeutung der Persönlichkeit auszuschalten und durch die Zahl der Masse zu ersetzen", - Adolf Hitler *Mein Kampf op.cit.*, p. 498.

[85] George H. Sabine: *History of Political Theory op.cit.*, p. 715.

[86] George H. Sabine *History of Political Theory op.cit.*, p. 715, og Herbert Tingsten *Nationale Diktatur op.cit.*, p. 129. Se videre om Oswald Spengler, Kurt Sontheimer *Antidemokratisches Denken op.cit.*, pp. 49 ff., pp. 188 ff. og pp. 246 ff., samt Joachim Petzold: *Wegbereiter des deutschen Faschismus*, Köln: Pahl Rugenstein 1978., pp. 44 ff., pp. 73 ff. og pp. 260 ff.

[87] Herbert Tingsten *Nationale Diktatur op.cit.*, p. 129.

[88] George H. Sabine *History of Political Theory op.cit.*, p. 716.

[89] *Ibid.* Se også Kurt Sontheimer *Antidemokratisches Denken op.cit.*, pp. 350 ff., og Joachim Petzold *Wegbereiter des deutschen Faschismus op.cit.*, pp. 149 ff.

[90] Herbert Tingsten *Nationale Diktatur op.cit.*, pp. 92 ff. og pp. 102 ff.

[91] Ricard Evans: *The Third Reich in Power*, London: Allen Lane 2005, Richard Evans: *The Third Reich at War*, London: Allen Lane 2008, Ian Kershaw: *The Nazi Dictatorship*, London: Arnold 1993, Ian Kershaw: *Hitler. 1936-1945. Nemesis*, New York & London: Norton & Comp. 2001

[92] Martin Blinkhorn: *Fascism and the Right in Europe op.cit.*, pp 31-37 og pp 65-71, Adrian Lyttelton: *The Seizure of Power. Fascism in Italy op.cit.*, Angelo Tasca *Glauben, Gehorchen, Kämpfen op.cit.*

[93] Martin Blinkhorn: *Fascism and the Right in Europe op.cit.*, pp 65-71, R.J.B. Bosworth: *Mussolini's Italy*, London: Penguin 2006, Gaetano Salvemini: *Under the Axe of Fascism*, London: Victor Gollancz 1936

- [94] F.W. Deakin: *The Brutal Friendship. Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*, London: Weidenfeld & Nicolson 1962, John Knox: *Mussolini Unleashed 1939-1941*, Cambridge University Press 1982
- [95] Mark Mazower: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London: Penguin 1999, p 72
- [96] Michael Mann: *Fascists*, Cambridge University Press 2004 , Stanley Payne: *A History of Fascism 1914-1945*, University of Wisconsin Press 1995
- [97] Bent Jensen: *Stalinismens Fascination*, København: Gyldendal 1984. Bent Jensens analyse er dog hverken historisk eller sociologisk, men en ideologisk traktat.
- [98] Se generelt for denne periode og udvikling, Mark Mazower: *Dark Continent op.cit.*, kapitel 9
- [99] Melvyn P. Leffler: *For the Soul of Mankind. The United States, The Soviet Union, and the Cold War*, New York: Hill & Wang 2008, kapitel I, Melvyn P. Leffler: "National Security and US foreign policy" i Melvyn P. Leffler & David S. Painter (eds.): *Origins of the Cold War. An International History*, New York & London: Routledge 2005, pp 13-41, Anders Stephanson: "Liberty or Dead: The Cold War as US Ideology" i Odd Arne Westad (ed.): *Reviewing the Cold War*, London: Frank Cass 2000, pp 81-100, Odd Arne Westad: *The Global Cold War*, Cambridge University Press 2007, kapitel 1. Se også Noam Chomsky: *World Orders Old and New*, New York: Columbia University Press 1996 og Chalmers Johnson: *The Sorrows of Empire*, London: Verso 2006
- [100] Chalmers Johnson *Sorrows of Empire op.cit.*, Leffler *Soul of Mankind op.cit.*, kapitel I, Leffler *National Security and US foreign policy op.cit.*,
- [101] Eric Hobsbawm: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London: Michael Joseph 1994 , pp 230 ff, Melvyn Leffler *National Security and US Foreign Policy op.cit.*, især pp 25-26, David Reynolds *European Dimensions of the Cold War op.cit.*
- [102] Fernando Claudin: *The Communist Movement. From Comintern to Cominform*, London: Penguin 1975, pp 455-473, Melvyn Leffler *Soul of Mankind op.cit.*, især pp 28-30, David Reynolds *European Dimensions of the Cold War op.cit.* , se især pp 168-169, Silvio Pons: "Stalin and the Italian Communists", i Leffler & Painter *Origins of the Cold War op.cit.*, pp 205-220, Geoffrey Roberts: *Stalin's Wars*, Yale University Press 2006, pp 347-352, Thanasis Sfikas: "The Greek Civil War" i Leffler & Painter *Origins of the Cold War op.cit.*, pp 134-152, samt iøvrigt min fremstilling af den græske udvikling i Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse*, Bind II, kapitel VIII, afsnit, 8 e, Paolo Spriano: *Stalin and the European Communists*, London: Verso 1985, kapitlerne 17, 18, 23 og 24, Vladislav Zubok & Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Harvard University Press 1996, pp 15-16 og pp 34-35
- [103] Se for NSC 68 dokumentet fra 1950, Anders Stephanson *Liberty or Death. Cold War as US Ideology op.cit.*

[104] Jonathan Fenby: *The Penguin History of Modern China*, London: Penguin 2009, kapitlerne 16 og 17, Chalmers Johnson: *Peasant Nationalism and Communist Power: The Emergence of Revolutionary China, 1937-1945*, Stanford University Press 1967, Odd Arne Westad: *Decisive Encounters: The Chinese Civil War, 1946-1950*, Stanford University Press 2003

[105] Michael Hunt & Steven Levine: "Revolutionary Movements in Asia and the Cold War" i Leffler & Painter *Origins of the Cold War op.cit.*, pp 251-264, Melvyn Leffler *Soul of Mankind op.cit.*, pp 59-60, Odd Arne Westad: *The Global Cold War*, Cambridge University Press 2007, kapitlerne 3 og 4

[106] Odd Arne Westad *Global Cold War op.cit.*, kapitel 4. Se specielt for Vietnam krigen, James Harrison: *The Endless War: Fifty Years of Struggle in Vietnam*, New York: Free Press 1982

[107] Odd Arne Westad *Global Cold War op.cit.*, kapitel 4. Se for antibolsjevismen på allerede Versailleskonferencen efter 1. verdenskrig, Margaret Macmillan: *Peacemakers. Six Months that Changed the World*, London: John Murray 2002, pp 73 ff, og for antibolsjevismen som en gennemgående linje i USA's udenrigspolitik fra 1. verdenskrig og frem til og med den kolde krig (midlertidigt afbrudt af krigens 'store alliance'), D.J. Fleming: *The Cold War and its Origins*, vols. I-II, London: Allen & Unwin 1961

[108] Odd Arne Westad *Global Cold War op.cit.*, kapitel 1, Anders Stephanson *Liberty or Death. Cold War as US Ideology op.cit.*. Se videre generelt om demokratibegrebet min diskussion i Bnd. I, kapitel 1, afsnit

[109] Se for Zhdanovs- tale ved Kominforms stiftelse i 1947, hvor han fremførte '2-lejr-teorien', Geoffrey Roberts: *Stalin's Wars*, Yale University Press 2006, pp 318-319

[110] Således allerede i NSC dokument 68, fra 1950 og den heromkring udviklede ideologiske konstruktion, se Anders Stephanson *Liberty or Death. Cold War as US Ideology op.cit.*. Tesen er derefter fremført igen og igen, og er gennemgående i f.eks. John Lewis Gaddis: *The Cold War*, London: Penguin 2007

-men citer Leffler

[111] Se Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind II, kapitel VI

[112] Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind II, kapitel VI, afsnit 2 c

[113] Se Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind II, kapitel VI, afsnit 2 c

[114] Se Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind II, kapitel VI, afsnit 2 c. Se også Richard Overy & Andrew Wheatcroft: *The Road to War*, London: Vintage 2009

[115] Se Curt Sørensen *Stat, Nation, Klasse op.cit.*, Bind II, kapitel VIII, afsnit 7

[116] Melvyn Leffler: *Soul of Mankind op.cit.*, p 43

[117] Melvyn Leffler *Soul of Mankind op.cit.*, p 44

[118] Under hele den kolde krig, understøttede USA kloden over en hel stribe af diktatorer og højreradikale grupper, ja, til sidst i Afghanistan endda religiøs fundamentalistister, blot de allierede sig med USA: Juntaen i Grækenland, Franco-styret i Spanien, Syngmann Rhee i Korea, Dien Diem i Sydvietnam, Marcos i Phillippinerne, Suharto i Indonesien, shahen af Persien, Mobuto i Congo, Apartheid regimet i Sydafrika, Batista på Cuba, Papa Doc på Haiti, Somoza i Nicaragua, og Pinochet i Chile.

[119] Jfr. f.eks. støtten til Ethiopiens sinistre Mengistu, se Odd Arne Westad *Global Cold War op.cit.*, kapitel 7

[120] Archie Brown: *The Gorbachev Factor*, New York: Oxford University Press 1997, Raymond Garthoff: *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, Washington: Brookings Institution Press 1994, Jacques Lévesque: *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*, University of California Press 1997, Vladislav Zubok: "Why Did the Cold War End in 1989? Explanations of 'The Turn'", i Odd Arne Westad (ed.): *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*, London: Frank Cass 2000, pp 343-367

[121] Se for denne afgørende interne 'conversion of power' i Sovjetunionen og Østeuropa, bla.a. , Alex Callinicos: *The Revenge of History*, Pennsylvania State University Press 1991, Elemer Hankiss: *East European Alternatives*, Oxford: Clarendon Press 1990, kapitel 9, Boris Kagarlitsky: *Restoration in Russia. Why Capitalism Failed*, London: Verso 1995, David Kotz & Fred Weir *Revolution from Above*, London & New York: Routledge 1997, Reddaway & Glinski *The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism Against Democracy*, Washington DC: United States Institute of Peace Press 2001, , kapitlerne 6, 7, 8 og 9, Bertram Silverman & Murray Yanowitch: *New Rich, New Poor, New Russia. Winners and Losers on the Russian Road to Capitalism*, New York & London: M.E.Scharpe 1997, kapitel 6, Jadwiga Staniszkis: *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*, University of California Press 1991, Jadwiga Staniszkis: *Post-Communism. The emerging enigma*, Warsaw: *Institute of Political Studies Polish Academy of Sciences*, 1999, og Gil Eyal & Eleanor Townsley: "The social composition of the Communist nomenklatura: A comparison of Russia, Poland, and Hungary", *Theory and Society*, vol. 24, 1995, pp 723-750

[122] Francis Fukuyama: "The End of History?", *The National Interest*, no. 16, Summer, 1989, pp. 3-18, og Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*, New York: Free Press 1992. Se videre for den triumferende neo-liberalismes udvikling, David Harvey: *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press 2005, Naomi Klein: *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, London: Allen Lane 2007, Richard Peet & Elaine Hartwick: *Theories of Development*, New York: Guilford Press 1999, pp. 47-64, og Joseph Stiglitz: *Globalization and its Discontents*, New York: Norton & Comp. 2002

[123] Se for en systematisk behandling af denne grundtendens i den internationale politik, John Mearsheimer: *The Tragedy of Great Power Politics*, New York: Norton & Comp. 2001

[124] Se for diskussionen om den generelle demokratiske svækkelse i løbet af de seneste årtier. og med noget forskellige vinklinger, Benjamin Barber: *Jihad vs. McWorld*, New York: Ballantine Books 2001, Colin Crouch: *Post-Democracy*, Cambridge: Polity Press 2004, John Gray: *False Dawn*, London: Granta Books 2002, Tim Knudsen: *Fra Folkestyre til Markedsdemokrati*, København: Akademisk Forlag 2007, Ove Kaj Petersen: *Konkurrencestaten*, København: Gyldendal Akademisk 2011, Kevin Phillips: *Wealth and Democracy*, New York: Broadway Books 2002, Øyvind Østerrud, Fredrik Engelstad & Per Selle: *Makten og demokratiet . En sluttbok fra Makt-og demokratiutredningen*, Oslo: Gyldendal Akademisk 2003 og Slavoj Zizek: *Living in End Times*, London: Verso 2011

[125] Se for . den økonomiske krise og dens problemer, Ivan Berend: *Europe in Crisis: Bolt from the Blue?*, London: Routledge 2012, David Harvey: *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, London: Profile Books 2010, Paul Krugman: *The Return of Depression Economics*, London: Allen Lane 2008, Costas Lapavitsas *Crisis in the Eurozone*, London: Verso 2012, Joseph Stiglitz: *Freefall. Free Markets and the Sinking of the Global Economy*, London: Penguin 2010, og Slavoj Zizek: *Living in End Times*, London: Verso 2011

[126] Nora Langebach & Britt Schellenberg (Hrsg); *Ist Europa auf dem 'rechten' Weg.?* *Rechtsextremismus und Rechtspopulismus in Europa*, Berlin: Fridrich Ebert Stiftung 2011, Martin Langebach & Andreas Speit: *Europas Radikale Rechte*, Zürich: Orell Füssli Verlag 2013, Peter Merkl & Leonard Weinberg (eds.): *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, London & New York: Routledge, 2003, Ruth Wodak et al. (eds.): *Right- Wing Populism in Europe*, London & New York: Bloomsbury 2013